

KAS GNOOSIS ON OLEMAS?

Diskussioon gnoosise mõiste ja olemuse üle XX sajandi lõpu ja XXI sajandi alguse gnoosise-uurimises¹

Jaan Lahe

Tõenäoliselt ei ole religiooniloos olnud ühtegi teist usulist liikumist, mille päritolu ja olemuse suhtes teadlaste seisukohad lahkneksid nii tugevasti, nagu need lahknevad antiikaegse gnoosise suhtes. Ometi ei saa ükski gnoosise-uurija neid küsimusi ignoreerida ja **Hans-Martin Schenkel** on õigus, kui ta nimetab küsimusi gnoosise religiooniloolisest päritolust ja olemusest gnoosise peaküsimusteks.² Käesoleva artikli teemaks on kahest nimetatud küsimusest viimane.³ Artikkel keskendub diskussioonile gnoosise mõiste ja olemuse üle XX sajandi lõpu ja XXI sajandi alguse gnoosise-uurimises, kuid, mõistmaks tänaseks kujunenud diskussiooni seisu, vaadeldakse artiklis esmalt ka XX sajandi esimese poole seisukohti.

¹ Käesolev artikkel on kirjutatud ETF-i uurimisrandi nr 6754 toetusel.

² Hans-Martin **Schenke**, „Hauptprobleme der Gnosis“ – *Gnosis und Gnostizismus*. Kurt Rudolph, Hrsg. WdF, Bd. 262 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975), 585.

³ Gnoosise religiooniloolise päritolu küsimuse kohta vt Jaan Lahe, „Gnoosise päritolu“ – *Acta Historica Tallinnensia*, 9 (2005), 136-164. Nimetatud probleemi käsitleb põhjalikult ka minu doktoritöö: Jaan Lahe, *Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis*. *Disertationes Theologiae Universitatis Tartuensis* 15 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009) esimene osa (31-182).

HANS LEISEGANG, RUDOLF BULTMANN JA HANS JONAS

Esimene XX sajandi teadlane, kes on andnud põhjaliku gnoosise definitsiooni, oli **Hans Leisegang**, kelle raamat pealkirjaga *Die Gnosis* ilmus 1924. a. Võrreldes kõigi varasemate käsitlustega seisneb Leisegangi uudsus selles, et kui XIX sajandi ja XX sajandi alguse uurijad käsitlesid gnoosist vaid ühe hilisantiikajale iseloomuliku sünkretismi-ilminguna, siis Leisegang rõhutas, et erinevatest usunditest laenatud motiivide kasutamine gnostilistes süsteemides ei kujuta endast gnoosise olemust. Leisegangi põhiväide on, et gnoosist ei saa taandada üksikutele motiividele gnostilises kirjanduses, vaid et gnoosisel on oma, talle eriomane „vaimne struktuur”. See on teatud sõnum, mida erinevad gnostilised süsteemid püüavad väljendada ja kui nad kasutavad selleks erinevatest religioonidest, olgu siis juutlusest, kristlusest, iraani või egiptuse usundist laenatud ainet, siis on see vaid väljendusvahend gnostilise sõnumi edastamiseks.⁴ Leisegang defineerib gnoosist järgmiselt:

*Gnosis ist Erkenntnis des Übersinnlichen, das in und hinter der durch die Sinne des Körpers wahrnehmbaren Welt „in ewigem Geheimnis unsichtbar sichtbar” als treibende Kraft alles Geschehens angenommen wird.*⁵

Edasi seletab Leisegang, et selle tunnetuseni jõuab inimene vaimsetele olemustele suunatud mõtlemise kaudu, mis võib kulmineeruda ekstaasis, ja lisab, et taolist tunnetust kohtab nii „primitiivses nõiduses, õpetatud maagias, müsteeriumides kui ka filosoofias, mis on orienteeritud kosmost ja inimese elu valitsevate vaimsete jõudude uurimisele.”⁶

Enne kui puudutan Leisegangi gnoosise-definitsiooni kohta tehtud kriitikat, nimetan veel kaks olulist gnoosise-definitsiooni XX sajandi esimese poole teaduses. Esimese autoriks on **Rudolf Bultmann**, kes määratleb gnoosist kui üht konkreetset hilisantiikset usulist liikumist, mil on

⁴ Refereeritud teose 5. väljaande järgi Kröners Taschenausgabe. Bd. 32 (Stuttgart: Alfred Kröner, 1985), 5-8.

⁵ Gnoosis on üleemeelise tunnetus, mida peetakse keha meelte kaudu tajutavas maailmas ja selle taga olevaks kõiki sündmusi ajendavaks jõuks, mis on „igaveses saladuses nähtamatult nähtav” (*ibid.*, 1).

⁶ *Ibid.*, 1j.

kokkupuuteid teiste tollaste religioonide, sh varase kristlusega.⁷ Erinevalt Leisegangist seostab ta gnoosist ühe konkreetse perioodi, nimelt Rooma keisririigi ajajärguga, kuigi usub, et gnoosis on tekkinud juba Kristuse sünnile eelnenud sajanditel.⁸ Puudutamata siinkohal lähemalt gnoosise päritolu küsimust, olgu öeldud vaid niipalju, et tänapäeval enamus teadlasi Bultmanni seisukohta gnoosise tekkimisest eelkristlikul ajajärgul enam ei jaga. Kuna vanimad gnostilised tekstid on pärit II sajandist, siis peetaksegi gnoosise tekkeajaks II kristlikku sajandit; vaid mõnede kaudsete tõendite alusel võib oletada, et gnoosis võis siiski eksisteerida ka juba I sajandi lõpus.⁹ Sarnaselt Leisegangile rõhutab Bultmann, et gnoosise olemus ei peitu tema sünkretistlikus mütoloogias, vaid uues maailma- ja enesemõistmises, mis erineb oluliselt ka antiiksest maailma- ja enesearusaamast.¹⁰ Bultmann toonitab veel, et gnoosis, kuigi oma konkreetsetes vormides mitmekesine, on põhistruktuurilt ometi ühtne religiooniline nähtus.¹¹ Bultmanni gnoosise-määratlust arendab edasi tema õpilane **Hans Jonas**, kes näeb gnoosises samuti erilist maailma- ja enesetunnetust, mida ta määratleb kui maailma eitavat hoiakut. See hoiak on Jonase meelest gnoosise kõige iseloomulikum tunnusjoon¹² ja kuna ta näeb seda erinevates hilisantiikaja religioossetes vooludes (Aleksandria Philoni filosoofias, uusplatonismis, Origenese teoloogias),¹³ siis samastab Jonas gnoosise ja hilisantiikaja vaimsuse üldse.¹⁴

Võttes nüüd kokku Leisengangi, Bultmanni ja Jonase gnoosise-käsitlused, võib öelda järgmist: nende kolme teadlase jäävaks panuseks on, et nad vabastasid gnoosise-uurimise arusaamast, nagu oleks gnoosis lihtsalt üks sünkretismi vorm. Seda arusaama olid varem jaganud nii erinevad

⁷ Rudolf **Bultmann**, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen* (Zürich: Artemis-Verlag, 1949), 181.

⁸ *Ibid.*

⁹ Vt Lahe, *Gnosis und Judentum*, 173-177.

¹⁰ *Ibid.*; vrdl ka Rudolf Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*. 9. Aufl. UTB, Bd. 630 (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1984), 168.

¹¹ Bultmann, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, 181.

¹² Hans **Jonas**, *Gnosis und spätantiker Geist*. I. Teil (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1934), 12.

¹³ *Ibid.*, 6.; vt ka Hans Jonas, *Gnosis und spätantiker Geist*. II. Teil (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1954), 70-121; 171-223.

¹⁴ Vt Hans Jonase raamatu pealkirja *Gnosis und spätantiker Geist* (Gnoosis ja hilisantiikaja vaimsus).

uurijad nagu **Adolf von Harnack**¹⁵ ja saksa religiooniloolise koolkonna esindajad **Wilhelm Bousset**¹⁶ ja **Richard Reitzenstein**.¹⁷ Teiseks rõhutasid nii Leisegang, Bultmann kui ka Jonas, et gnoosisel on oma eriline vaimne struktuur, millest võib teha järelduse, et gnoosist võib vaadelda iseseisva religioosse liikumise või koguni religioonina.

Kuigi Hans Leisegang, Rudolf Bultmann ja Hans Jonas on XX sajandi gnoosise-uurimist põhjanevalt mõjutanud, mis avaldub eeskätt selles, et hulk nimekaid XX sajandi gnoosise-uurijaid (**Alexander Böhmig**, **Hans-Martin Schenke**, **Kurt Rudolph**, **Karl-Wolfgang Tröger** ja **Carsten Colpe**) on pidanud gnoosise kõige silmatorkavamaks tunnuseks anti-kosmilist hoiakut, on Leisengangi, Bultmanni ja Jonase gnoosise-käsitlusi XX saj II poolel ka tugevasti kritiseeritud. Eriti on seda tehtud diskussioonis, mis sai alguse 1990. aastatel Ameerika Ühendriikides (ja mida vaadeldakse ka käesolevas artiklis), kuid kritiseeritud on Leisengangi ja Jonase käsitlusi juba palju varem ja lahus praegu käimasolevast arutelust. Leisengangi definitsioonile, et „gnoosis on üleemeelise tunnetus”, on ette heidetud, et see on liiga üldine ja sobiks sama hästi ka näiteks müstika definitsiooniks. Müstikal ja gnoosisel on küll kokkupuutepunkte,¹⁸ kuid ometi ei saa neid lihtsalt samastada.

CARSTEN COLPE

Et gnoosist selgemalt piiritleda, hakkas Berliini gnoosise-uurija Carsten Colpe juba 1950. aastatel tegema vahet kahesugusel gnoosisel. Ta kasutab nende kohta mõisteid „gnoosis laiemas mõttes” ja „gnoosis kitsamas mõttes”.¹⁹

¹⁵ Adolf von **Harnack**, *Dogmengeschichte. Bd.1. Die Entstehung des kirchlichen Dogmas*. 4., neu durchgearb. und verm. Aufl. (Tübingen: Mohr, 1909), 243-250.

¹⁶ Vt Wilhelm **Bousset**, *Hauptprobleme der Gnosis*. 10. Neudr. der 1. Aufl. 1907. FRLANT. Bd. 10 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973).

¹⁷ Vt Richard **Reitzenstein**, *Das iranische Erlösungsmysterium* (Bonn: Marcus & Weber, 1921).

¹⁸ Selle kohta vt Karl-Wolfgang **Tröger**, *Die Gnosis. Heilslehre und Ketzerglaube*. Herder spektrum. Bd. 4953 (Freiburg u. a.: Herder, 2001), 216j; müstika kohta munkluses vt Kurt **Rudolph**, *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*. 4. Aufl. UTB. Bd. 1577 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 397j.

¹⁹ Vt „Gnosis I. Religionsgeschichtlich” (Carsten Colpe), – RGG. 3. Aufl. Bd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr, (Paul Siebeck), 1958), 1648-1652

Gnoosis laiemas mõttes on nähtus, mida kohtab väga erinevates usundites ja filosoofiasüsteemides nagu nt hinduism ja budism, keskmine ja uusplatonism ja seda võiks defineerida kui üldnimetust sellistele religioossetele suundumustele ja mõttevooludele, mis õpetavad, et vabane mine ehk lunastus on võimalik intuiitiivse kaemuse kaudu, mis tõstab inimese meele kõrgemale argitõelusest ja vabastab ta selle kammitsatest. Enamasti on see kaemus seotud jumalikkuse avastamisega eneses, mille tulemuseks on piiri kadumine inimese ja absoluudi vahel, inimese ja absoluudi ühtsuse kogemine. Selline gnoosis on väga lähedane teatud müstikavormidele, eriti india ja kreeka nn identiteedimüstikale, milles inimene (kui tänapäevast mõistet kasutada) teatud teadvuse muutunud seisundis kogeb oma süvaolemuse identsust olemise alusega.²⁰ Gnoosis kitsamas mõttes on aga konkreetne hilisantiikaegne religioosne liikumine, mis on ajaliselt piiratud meie ajaarvamise esimeste sajanditega ning ruumiliselt Vahemere piirkonna ja selle lähiümbrusega. Ühe oma konkreetse haru, maniluse kaudu ületas gnoosis kitsamas mõttes juba varakult Vahemere-ruumi piirid, levides Sassaniidide riigis, mis hõlmas lisaks ajaloolisele Pärsia alale ka ulatuslikke territooriume Kesk-Aasias, ulatus kuni Loode-Indiani ning levis seejärel ka Hiina impeeriumis.²¹ Kuid manilus on erand. Üldiselt piirdus gnoosis kitsamas mõttes Rooma impeeriumi alaga, levides eriti Rooma riigi idaprovintsidest ning tema leviku saab paigutada ajavahemikku I-IV sajand. Kui ristiusk IV saj lõpus Rooma riigi ametlikuks usundiks tunnistati ja Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistus riigi ametlikuks usutunnistuseks sai, põlustati gnoosis kui eksiõpetus ning suhteliselt lühikese aja jooksul see ka häabus. Hiljem, keskajal või varauusajal tekkinud antiiksele gnoosisele sarnased liikumised ja süsteemid, nagu seda on nt paulikaanide, bogomiilide ja katarite liikumised²² või **Jakob Böhme** (1575-1624) filosoofia, millel on samuti palju sarnaseid

²⁰ Vt Tröger, *Die Gnosis*, 19-21.

²¹ Maniluse leviku kohta vt Alexander **Böhlig**, „Einleitung” – *Die Gnosis*. Bd. 3: *Der Manichäismus*. Alexander Böhlig, Hrsg. (Düsseldorf: Patmos, 1995), 54-70; Jaan Lahe, „Sissejuhatus” – *Manilaste laule*. Tõlkinud Uku Masing (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2006), 15j ning märkused lk 22.

²² Vt nende kohta: Rudolph, *Die Gnosis*, 402-404; Tröger, *Die Gnosis*, 190-196; Arno **Borst**, *Die Katharer* (Freiburg u. a.: Herder, 1997); Malcolm **Lambert**, *Häresie im Mittelalter. Von den Katharern bis zu den Hussiten* (Darmstadt: Primus-Verlag, 2001), 8-152.

jooni antiikse gnoosisega,²³ kuuluvad juba mõiste alla „gnoosis laiemas mõttes”, kuigi mõnel juhul saab näidata antiikse gnoosise otseseid mõjusid nendele liikumistele ja süsteemidele (nt katarite puhul on tõestatavad maniluse mõjud). Ka tänapäeval leidub religioosseid õpetusi, mille ideed meenutavad antiikset gnoosist, kusjuures mõnikord tituleerivad need õpetused end ka ise gnoosiseks.²⁴ Religiooniteadlased kasutavad neil puhkudel siiski nimetust „neognoosis” ja arvestavad need gnoosise hulka laiemas mõttes.

MESSINA KONGRESS (1966)

Kuigi XX sajandil on olnud erinevaid mõjukaid käsitlusi gnoosisest ja loodud ka erinevaid definitsioone, ei ole tänaseni jõutud üldtunnustatud gnoosise-definitsioonini. 1960. aastatel tekkis teadlaste hulgas lootus seleni jõuda, kuid see ei täitunud. Katse selleks tehti 1966. a, kui Messinas (Sitsiilias) toimus I ülemaailmne gnoosise-uurijate kongress, pühendatud gnoosise päritolu küsimusele.²⁵ Konverentsil selgus nimelt, et terminoloogia on ebahühtlane ning erinevad uurijad mõistavad gnoosise all väga erinevaid asju. Olgu öeldud, et Carsten Colpe poolt soovitatud vahetegevmine gnoosise vahel kitsamas ja laiemas mõttes ei olnud teadlaste hulgas tollal veel läbi löönud ning seetõttu pole ime, et konverentsil peeti ka ettekandeid sellistel teemadel nagu gnoosis budismis või muinasasteekide usundis.²⁶ Konverentsi lõpul sõnastas grupp uurijaid (**Carsten Colpe, Geo Widengren, Hans Jonas, Jean Danielou ja Ugo Bianchi**) ettepanekud terminoloogia ühtlustamiseks ning esitas need kolmes (inglise, saksa ja itaalia) keeles konverentsi delegaatidele tutvumiseks.²⁷ Nimetatud teadlased tegid ettepaneku teha vahet mõistete „gnostitsism” ja „gnoo-

²³ Vt Gilles **Quispel**, „Gnosis” – *Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Maarten J. Vermaseren, Hrsg. (Leiden: E. J. Brill, 1981), 432.

²⁴ Vt Tröger, *Die Gnosis*, 214-218.

²⁵ Konverentsi ettekanded on avaldatud kogumikus: *Le Origini dello Gnosticismo. Colloquio di Messina 13-18 Aprile 1966. Testi e Discussioni*. Ugo Bianchi, ed. (Leiden: E. J. Brill, 1967).

²⁶ Vt Edward **Conze**, „Buddhism and Gnosis” – *ibid.*, 651-667; Günther **Lanczkowski**, „Elemente gnostischer Religiosität in altamerikanischen Religionen” – *ibid.*, 676-687.

²⁷ Vt *Christentum und Gnosis. Aufsätze*. Walther Elterster, Hrsg. BZNW. Bd. 37 (Berlin: Alfred Töpelmann, 1969), 129-132.

sis” vahel. „Gnostitsismi” all mõistsid nad teatud II sajandi religioossete gruppide õpetuslikke süsteeme, „gnoosise” all aga „teadmist jumalikest saladustest”, mis on reserveeritud eliidile. Ettepaneku teinud teadlased defineerisid gnostitsismi kui üldnimetust reale konkreetsetele II sajandi sektidele, kelle õpetuses oli keskse tähtsusega mõiste *gnosis* (eelpool nimetatud tähenduses) ning millele pidid olema iseloomulikud järgmised tunnused:

Kujutlus inimeses peituvast jumalikest „sädemest”, mis on pärit jumalikest maailmast ja langenud sellesse saatuse, sünni ja surma maailma;

Kujutlus sellest, et see säde äratatakse (uinuvast olekust) tema jumaliku paarilise poolt (kes asub taevases maailmas) ja viiakse tagasi tema algolukorda (st tagasi jumalikkude maailma).

Seda kujutlust põhjendatakse ontoloogiliselt kujutlusega jumaliku taandarengust. Jumaliku sfääri serval olevat aset leidnud saatustlik kriis, mida kujutleti tavaliselt ühe jumaliku olemise langusena vaimumaailmast. Selle kriisi tulemusena olevat tekkinud (materiaalne) maailm.²⁸

Kokkuvõtteks võiks öelda, et gnoosis ehk idee valitutele ilmutatud teadmisest jumalike saladuste kohta on Messina kongressi ettepaneku kohaselt laialt tuntud fenomen, mida kohtab ka väljaspool antiikaja religiooni. Gnostitsism seevastu tähistab konkreetseid hilisantiigi religioossete rühmitusi. Võib öelda, et nimetatud ettepaneku mõttes on gnoosis identne sellega, mida Colpe nimetas gnoosiseks laiemas mõttes, gnostitsism aga kattub gnoosisega kitsamas mõttes.

Messina konverentsil tehtud ettepanekud ei löönud laiemalt läbi ja kuni tänaseni puudub ühtsus terminoloogias.²⁹ Üldistavalt võib öelda, et kui saksa keeleruumis kasutatakse tänaseni gnoosist (*die Gnosis*) ja gnostitsismi (*der Gnostizismus*) sünonüümidena, siis inglise keeleruumis domineerib gnostitsism (*gnosticism*) ning prantsuse keeleruumis kasuta-

²⁸ *Ibid.*, 129j.

²⁹ Karl-Wolfgang Tröger, „Einführung: Zum gegenwärtigen Stand der Gnosis- und Nag-Hammadi Forschung” – *Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis. Neue Studien zu „Gnosis und Bibel”*. Karl-Wolfgang Tröger, Hrsg. (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1980), 23.

takse üksnes viimast (*le gnosticisme*).³⁰ Kuid põhiküsimus ei peitu siiski selles, millist kahest terminist eelistada, vaid hoopis selles, milliste sisuliste kriteeriumide alusel saab väita, et ühe või teise hilisantiikse süsteemi või teksti näol on tegemist gnostilise süsteemi või tekstiga. Raskus on selles, et antiiksel gnoosisel on sarnaseid jooni ka teiste hilisantiiksete usundite (nagu nt müsteeriumiusundid ja varane kristlus) ja filosoofiasüsteemidega (nagu nt keskmine ja uusplatonism).

MICHAEL WILLIAMS JA KAREN KING

1996. a avaldas ameerika teadlane **Michael A. Williams** raamatu *Rethinking „Gnosticism”. An Argument for Dismantling a dubious Category*.³¹ Raamat pani aluse praegu käivale diskussioonile selle üle, mis on gnoosis ja kas üldse on võimalik rääkida gnoosisest kui mingist ühtsest religioosest liikumisest.

Williams väidab kohe oma raamatu alguses, et ta ei taha pakkuda lihtsalt üht uut järjekordset käsitlust gnostitsismi päritolu, arengu ja sisu kohta, vaid tema soov on esitada argumendid gnostitsismi mõistest loobumiseks.³² Tema vastuargumendid mõistele „gnostitsism” ning senises teaduses levinud gnoosise-pildile on järgmised:

1) Williams analüüsib mõistete „gnoosis” (*gnosis*) ja „gnostik” (*gnostikos*) kasutamist antiiksetes tekstides ning jõuab järeldusele, et ei ole ühtegi gnostilist teksti, milles nimetus „gnostikud” esineks mõne reli-

³⁰ Mõistete „gnoosis” ja „gnostitsism” kohta vt Rudolph, *Die Gnosis*, 64; Kurt Rudolph, „„Gnosis” and „Gnosticism” – the Problems of their Definition and their relation to writings of the New Testament” – Kurt Rudolph, *Gnosis und spätantike Religionsgeschichte. Gesammelte Aufsätze*. NHMS, Vol. XLII (Leiden: E. J. Brill, 1996), 43; Kurt Rudolph, „Die antike Gnosis – Probleme und Fakten” – *Die Gnosis oder die Frage nach Herkunft und Ziel des Menschen*. Albert Franz, Hrsg. (Paderborn, München u. a.: Ferdinand Schöningh, 2002), 13j. Käesoleva artikli autor eelistab mõistet „gnoosis” mõistele „gnostitsism”. Mõistet „gnostitsism” kasutab ta vaid inglise keeles kirjutavaid autoreid refereerides, mõistes seda aga ka neil juhtudel sisuliselt „gnoosise” sünonüümuna. Küll peab ta aga põhjendatuks vahetegemist „gnoosisel laiemas mõttes” ja „gnoosisel kitsamas mõttes”, mõistes esimese all kõiki religioonivorme, mis õpetavad vabanemist/lunastust intuiitiivse tunnetuse abil, teise all aga üht konkreetset religioosset liikumist hilisantiikajal. Vt selle kohta: Lahe, *Gnosis und Judentum*, 31-44.

³¹ Princeton: Princeton University Press, 1996.

³² *Ibid.*, XIII.

gioosse grupi enesetähistusena³³ ning et patristilises kirjanduses on vaid mõned üksikud teated selle kohta, et mõni rühmitus on ennast ise nõnda nimetanud.³⁴ Ta ütleb, et antiiksetes tekstides puuduvad vasted ka mõistetele „gnoosis” ja „gnostiline religioon”³⁵ – erinevalt mõistetest „kristlane” ja „kristlus”, mida juba antiikajal kasutati samas tähenduses nagu tänapäeval.³⁶ Seetõttu väidab Williams, et „gnostitsism” kui mõiste on moodne „tüpoloogiline konstruktsioon”.³⁷

2) Edasi vaatleb Williams erinevaid süsteeme, mida tähistatakse gnostilistena. Ta ei taotle täielikkust, vaid valib välja neli tavaliselt gnostiliseks peetud süsteemi, milleks on „Johannese apokrüüfi süsteem”,³⁸ valentiaan **Ptolemaiose** süsteem,³⁹ gnostik **Justinuse** süsteem⁴⁰ ning **Markioni**

³³ *Ibid.*, 41.

³⁴ *Ibid.* **Irenaeuse** teosest *Adversus haereses* leiab **Williams** vaid ühe koha (I 25, 6), kus väidetakse, et ühe religioosse grupi liikmed, Roomas tegutsenud naisgnostiku **Marcellina** järgijad olevat end ise „gnostikuteks” nimetanud, vt **Williams**, *Rethinking „Gnosticism”*, 33. 41; samale seigale juhib tähelepanu ka **Christoph Marksches** oma teoses *Die Gnosis*. Bsr. 2173 (München: Beck, 2001), 17. Rooma **Hippolytuse** järgi kasutasid enese kohta nimetust „gnostikud” ofiidid ehk naasseenid (*Ref.* 5. 2; 5. 6. 4; 5. 8. 29; 5. 11. 1), vt **Williams**, *Rethinking „Gnosticism”*, 38. Ka **Origenes** tunneb üht religioosset gruppi, kes olevat end ise gnostikuteks nimetanud (*Cels.*, V 61), vt *ibid.*, 41.

³⁵ *Ibid.*, 7.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*, 43.

³⁸ „Johannese apokrüüfist” on olemas neli erinevat versiooni – kolm neist on leitud **Nag Hammadist** (NHC II,1; II,1; IV,1) ja üks sisaldub Berliini koodeksis 8502 (BG 2). Teos kuulub setiaanliku kirjanduse hulka ning dateeritakse põhiosas II sajandisse, kuigi osa teadlasi peab võimalikuks, et monoloog jumalikust ettenägevusest, mis leidub NHC II,1 p.30,11-31,27, võib olla kirjutatud juba enne aastat 100 pKr. Vt **Michael Waldstein**, „Das Apokryphon des Johannes. Einleitung” – *Nag Hammadi Deutsch*. Hans-Martin Schenke, Hans-Gebhard Bethge, Ursula Ulrike Kaiser, Hrsg. Bd. 1. GCS NF, Bd. 8 (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2001), 96; **John D. Turner**, „Sethian Gnosticism. A Literary History” – *Nag Hammadi, Gnosticism and Early Christianity*. Charles W. Hedrick, Robert Hodgson, eds. (Peabody: Hendrickson, 1986), 62.

³⁹ **Ptolemaios** oli II sajandil elanud gnostik, kellelt on säilinud tema naisõpilasele **Florale** adresseeritud kiri. Viimase on ümber kirjutanud kirikuisa **Epiphanius** (*Haer.* 33, 3-7).

⁴⁰ Gnostik **Justinuse** isikust ei ole midagi teada, kuid talle omistatakse teos nimega „Paaruk”, mida refereerib **Hippolytus** (*Ref.* V, 24-27). Teose kohta vt **Ernst Haenchen**, „Das Buch Baruch” – **Ernst Haenchen**, *Gott und Mensch. Gesammelte Aufsätze* (Tübingen: Siebeck-Mohr, 1965), 299-334.

süsteem ja ütleb, et kuigi tänapäeval nimetatakse neid kõiki gnostilisteks, on need süsteemid tegelikult üksteisest väga erinevad.⁴¹ Nii puudub näiteks Markioni süsteemis idee lunastavast tunnetusest (*gnosis*), mida peetakse gnostiliste süsteemide üheks põhitunnuseks.⁴² Aga isegi siis, kui me Markioni kõrvale jätame,⁴³ on ilmne, et „Johannese apokrüüf”, Ptolemaios ja Justinus esindavad väga erinevaid vaateid. Nt jagavad nii „Johannese apokrüüf” kui ka Ptolemaios arvamust, et inimese vaim pärineb kõrgemast sealpoolsest maailmast, kuid gnostik Justinus ei nõustu sellega.⁴⁴ Ja nii võibki küsida: kui palju võib üks gnostiliseks nimetatud süsteem teisest erineda, et seda võib veel nimetada gnostiliseks?

3) Lõpuks vaatleb Williams ideid, mida on erinevate uurijate poolt peetud gnoosisele iseloomulikeks. Selliste ideedena nimetab ta gnostikute maailma eitavat hoiakut,⁴⁵ nende negatiivset suhtumist ihusse,⁴⁶ asketismi⁴⁷ ja libertinismi.⁴⁸ Neid ideid analüüsid jõeab ta järeldusele, et tegemist on klišeedega, mis kuuluvad meie gnoosise-pildi juurde, kuid takistavad gnoosise adekvaatset mõistmist. Nii ütleb Williams nt maailma eitava hoiaku kohta, et see kajastub tõepoolest gnostilistes müütides ja on dokumenteeritud ka gnostikute vastu kirjutatud autorite teostes. Kuid Williams küsib: kas me saame müütides leiduvat hoiakut kanda üle gnostikute igapäevasele käitumisele? Ehk teiste sõnadega: kas meie poolt gnostikuteks nimetatud inimeste argikäitumine oli tõesti ajendatud vihast materiaalse maailma ja oma ihu vastu? Kas nad kohtlesid vaenulikult loodust?⁴⁹ Tavapärase vastus sellele küsimusele on gnoosise-uuri-

⁴¹ Williams, *Rethinking „Gnosticism”*, 8.

⁴² *Ibid.*, 26.

⁴³ Paljud teadlased ei pea teda gnostikuks, kuna tema süsteemis puuduvad veel mitmed teisedki gnoosisele iseloomulikud ideed (nagu nt õpetus jumalikust sädemest inimeses), vt nt „Marcion” (Barbara Aland) – *LThK*. Bd. 6 (Freiburg u. a.: Herder, 1997), 1392j; Karl Heussi, *Kompendium der Kirchengeschichte*, 18. Aufl. (Tübingen: Siebeck-Mohr, 1991), 51j.

⁴⁴ Williams, *Rethinking „Gnosticism”*, 27.

⁴⁵ *Ibid.*, 96-115.

⁴⁶ *Ibid.*, 116-138.

⁴⁷ *Ibid.*, 139-162.

⁴⁸ *Ibid.*, 163-188.

⁴⁹ *Ibid.*, 96.

mise ajaloos olnud, et gnostikute maailma eitav hoiak väljendus igapäeva-elus kahes vastandlikus eetilises praktikas: askeesis ja libertinismis. Kuid Williams ei usu seda. Ta ütleb, et gnostilised allikad libertinismist ei räägi, sellest kõnelevad vaid antignostilised autorid, ent meil ei ole mingit põhjust neid uskuda, sest süüdistus amoraalsuses on ketserite-vastases poleemikas tavaline.⁵⁰ Ja tõepoolest – samu süüdistusi, mida kirikuisad esitasid gnostikutele, esitasid ka paganad kristlastele, süüdistades neid kannibalismis, intsestis ja orgiate korraldamises. Williams ei eita küll, et gnostikud praktiseerisid askeesi (sest seda kinnitavad ka gnostilised allikad), aga seda saab tõendada vaid väikese osa gnostikute puhul.⁵¹ Williams on veendunud, et gnostikute enamus elas tavalist ilmalikku elu ega erinenud silmatorkavalt muust ühiskonnast. Kui vaadata gnostikute suhet abielu ja seksuaalsusega, mida tavaliselt on tähistatud märksõnaga „seksuaalne askees”, siis hõlmab see Williamsi arvates tegelikult laia skaalat erinevaid hoiakuid ja praktikaid: me kohtame siin ranget loobumist seksuaal-elust, seksuaalelu tunnustamist tingimusel, et hoidutakse eostamisest ja rasedusest,⁵² kuid ka järglaste soetamise aktsepteerimist.⁵³ Seepärast on väide, et gnostikud viljelesid seksuaalset askeesi, Williamsi meelest lihtsustav kliše ja alternatiiv „askees või libertinism” ei ole gnostikutest rääkides õigustatud.⁵⁴

Williams leiab, et enamikus gnostilistes süsteemides on vaid üks idee, mis neid ühendab. Ja see ei ole mitte idee ilmutatud teadmises, vaid idee sellest, et maailma ei ole loonud mitte kõrgem jumalus, vaid mingi madalam jumalik olend. Ja kuna viimast nimetatakse tavaliselt platonistlikust filosoofiast laenatud mõistega demiurgiks ning tema loomistegevust illustreeritakse Vana Testamendi loomislugudega, soovib Williams loobuda mõistest „gnostitsism” ja võtta selle asemel kasutusele uus mõiste

⁵⁰ *Ibid.*, 163-168.

⁵¹ Mitmetes gnoosise harudes, nt maniluses nõuti seda ka ainult kõrgema astme koguduseliikmetelt (maniluses nimetati neid valituteks ehk täiuslikeks), kes moodustasid võrreldes tavaliste koguduseliikmetega arvulise vähemuse (vt Lahe, „Sissejuhatus” – *Manilaste laule*, 14).

⁵² Usuti, et eostamise hetkel suletakse mateeriaga taas üks jumalik valgusesäde ja sellega lükatakse edasi valguse lõplik lunastamine. Laste sigitamise keeld on tõendatud juba Satornilose (tegutses umbes 120/130 Süürias) gnostilises rühmituses (vt Irenaeus, *Haer.* I 24,2).

⁵³ Williams, *Rethinking „Gnosticism”*, 160j, 187.

⁵⁴ *Ibid.*, 160.

„Piiblit põhinevad demiurgilised traditsioonid”.⁵⁵ Williams ütleb, et ta on hästi teadlik, et ka see termin ei põhine gnostilistel allikatel (need, keda meie gnostikuteks nimetame, kasutavad endi ja oma õpetuse kohta hoopis muid nimetusi, mida ma siinkohal käsitlema ei hakka),⁵⁶ kuid alternatiivne mõiste, mida ta „gnostitismi” asemele pakub, on teadlikult ebaajalooline – et vabaneda klišeedest, millega mõistet „gnostitsism” on aja jooksul koormatud.⁵⁷

Teine teadlane, kes on kirjutanud palju poleemikat põhjustanud raamatu, on inglane **Karen King**, kelle raamat *What is Gnosticism?* ilmus 2003. aastal.⁵⁸ Karen King alustab oma käsitlust sealt, kus M. Williams lõpetab. Ta vaatleb gnoosise-pilti XX sajandi teaduses ja jõuab järeldusele, et kuigi teadlaste käsutuses on juba rohkem kui 60 aastat olnud esinduslik kogu gnostilisi tekste,⁵⁹ sõltub uurijate pilt gnoosisest ikka veel antignostiliste autorite seisukohtadest⁶⁰ – hoolimata sellest, et gnoosise-uurijad ise ei ole sellest teadlikud. Kingi meelest näitab XX sajandi teadlaste sõltuvust heresioloogidest see, et ka nemad kirjeldavad gnoosist sageli sellistes kategooriates nagu „hereetiline”, „perifeerne”, „sünkretistlik”, „radikaalne”, „mässuline” ja „parasiteeriv”.⁶¹

⁵⁵ *Ibid.*, 51.

⁵⁶ Gnostikute enesenimetuste kohta vt Folker **Siegert**, „Selbstbezeichnungen der Gnostiker in den Nag-Hammadi-Texten” – *ZNW*. 71 (1980), 129j; Rudolph, *Die Gnosis*, 222j; Kurt Rudolph, „„Christlich” und „Christentum” in der Auseinandersetzung zwischen „Kirche” und „Gnosis”. Gedanken zur Terminologie und zum Verhältnis von „Selbstverständnis” und „Fremdverständnis”” – Rudolph, *Gnosis und spätantike Religionsgeschichte. Gesammelte Aufsätze*, 262j; Rudolph, „Gnosis” and „Gnosticism” – *The Problems of their Definition and their relation to writings of the New Testament*, 45.

⁵⁷ Williams, *Rethinking „Gnosticism”*, 52.

⁵⁸ London: The Belknap of Harvard University Press, 2003.

⁵⁹ Karen King peab silmas 1945. a leitud Nag Hammadi käsikirju.

⁶⁰ *Ibid.*, VIII.

⁶¹ *Ibid.* Kuigi King ei nimeta nimesid, on ometi ilmne, et ta polemiseerib siin mitmete konkreetsete gnoosise-uurijatega nagu Jean Danielou, Ugo Bianchi ja Kurt Rudolph, kes räägivad sellest, et gnoosis tekkis „juutluse perifeerias” (vt Kurt Rudolph, „Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus” – *Gnosis und Gnostizismus*. Kurt Rudolph, Hrsg. WdF. Bd. 262 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975), 767-797), et tema tekkele võis aidata kaasa mingi „mäss juutluse sees”, mille tulemusena paljud juutluse põhiseisukohad radikaalselt ümber hinnati, samuti sellest, et gnoosis on oma olemuselt „parasiitlik religioon”, millel ei ole oma pärimusi ja mis kasutab vaid teistest religioonidest laenatud (vt Ugo **Bianchi**, *Probleme der Religionsgeschichte* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964, 38j; Rudolph, *Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung*

King on samal arvamusel nagu Williams, et gnostitsism on problemaatiline ja ebaajalooline kategooria, kuid ta väljendab end radikaalsemalt ja ütleb, et gnostitsism on „kasutu kunstlik ja retooriline konstruktsioon”,⁶² mille on leiutanud uusaegne historiograafia,⁶³ kuid mida ajaloolise fenomenina ei ole iialgi eksisteerinud.⁶⁴

Edasi küsib Karen King, milleks selline kategooria nagu „gnostitsism” üldse on loodud. King arvab, et see teenib kahte eesmärki: 1) selle kategooria abil on kristlik ortodoksia ehk ristiusu *mainstream* üritanud määrata oma piire⁶⁵ ja jõuda seeläbi selgusele oma eripäras; 2) kategooria „gnostitsism” on võimaldanud erinevaid antiikaegseid ideid, tekste, isikuid ja isikute gruppe ühe mõiste alla viia ja aidanud neid seeläbi selektada⁶⁶, st see kategooria on toiminud hermeneutilise printsiibina.

Edasi küsib King, kuidas selline kategooria nagu gnostitsism on ajaloos tekkinud ja arenenud. Kingi põhitees on, et gnoosist on alati defineeritud tema suhte kaudu kristlusega – olgu siis kristliku hereesia, ühe ristiusu vormi või siis eelkristliku religioonina.⁶⁷ See on tingitud sellest, et juba esimesed autorid, kes gnoosist kirjeldasid, võtsid gnoosise suhtes seisukoha kristliku ortodoksia positsioonidelt ja nägid gnoosises kristlikku hereesiat. King näitab, et nende gnoosise-pilt on äärmiselt tendentslik ja ajaloolisest seisukohast väga problemaatiline.⁶⁸ Kuid Kingi meelest peitub suurim probleem selles, et tänapäeva gnoosise-uurijad on kannud teadusesse üle paljud gnoosise kristlastest vastaste arusaamad.⁶⁹

Juba Williams oli rääkinud klišeedest, mis saadavad tänapäevast gnoosise-pilti. King täiendab nende klišeede loetelu doketismi ning kõrgema transtsendentse jumaluse ja demiurgi eristamisega (mis Williamsi jaoks oli olnud gnoosise põhitunnus). Ta ütleb, et doketistlik kristoloogia puudub nt sellises kristlikus gnostilises teoses nagu „Tõe evangeelium”

des Gnostizismus, 772).

⁶² King, *What is Gnosticism?*, 3.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*, 2.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *Ibid.*, 7.

⁶⁷ *Ibid.*, 172j.

⁶⁸ *Ibid.*, 20.

⁶⁹ *Ibid.*, 8.

(NHC I,3/XII,2)⁷⁰ ja et on gnostilisi teoseid, kus kõrgema sealpoolse jumaluse ja demiurgi vahel vahet ei tehta. Nii on nt teoses „Marsanes” (NHC X) juttu vaid kõrgemast transtsendentsest jumalusest, kellest pärineb kõik olev. „Marsaneses” puudub Kingi sõnul ka maailma eitav hoiak, kuna seal väidetakse, et ka mateeria võib saavutada lunastuse.⁷¹ Kingi arvates on kogu XX sajandi gnoosise-pilt mõjutatud hereesia ja ortodoksia diskursusest⁷² ning seetõttu tuleks gnoosise kirjeldamiseks leida uus vaatenurk. See, mida King tahab asendada, ei ole seega pelgalt „gnostitsism” kui kategooria.

DISKUSSIOON MICHAEL WILLIAMSI JA KAREN KINGI SEISUKOHTADE ÜLE

Milliseid järeldusi võiks teha Williamsi ja Kingi kriitikast gnoosise mõiste ja praeguses teaduses käibiva gnoosise-pildi kohta? Kas nende kriitika on õigustatud? Enne kui teha mingeid üldisemat laadi järeldusi, tuleks mõningaid Michael Williamsi ja Karen Kingi väiteid lähemalt vaadata.

Williamsi väitega, et mõiste „gnostik” (*gnostikos*) puudub gnostilistes originaalteostes, ei saa nõustuda. On tõsi, et Nag Hammadist leitud koptikeelsetes gnostilistes käsikirjades seda ei esine, kuid mõistet kohtab mandalaste kirjanduses ning see on säilinud ka mandalaste enesenimetuses *mandaji*, mida võiks tõlkida „gnostikud” (tuleneb mandalaste omakeelsest sõnast *manda*, mis tähendab „teadmist”, „tunnetust”).⁷³ Et patristilises kirjanduses on mõiste *gnostikos* haruldane ja seda kasutatakse vaid mõnede religioossete gruppide kohta, on tõsi, kuid tõsi on seegi, et nt Lyoni Irenaeus kasutab mõistet „gnoosis” kohati terve gnostilise liikumise tähistamiseks. Mõistetel „gnostik” ja „gnoosis” on seega ajalooline

⁷⁰ *Ibid.*, 192.

⁷¹ *Ibid.*, 193.

⁷² *Ibid.*, 218.

⁷³ Vt nt Rudolph, *Die Gnosis*, 380; Ethel Stefana Drower, *The Mandaean of Iraq and Iran. Their Cults, Customs, Magic, Legends, and Folklore* (Leiden: E.J. Brill, 1962), 10; vt ka Rudolf Macuch, Ethel Stefana Drower, *A Mandaic Dictionary* (Oxford: Clarendon Press, 1963), märksõnad „Manda” ja „Mandaia”, 247. Sõna „mandaia” vanuse ja päritolu kohta vt ka Rudolf Macuch, „Zur Frühgeschichte der Mandäer” – *ThLZ*, 90 (1965), 652j.

alus ja seepärast on ka mõistetav, et Williamsi ettepanek asendada gnoosis mõistega „Piiblit põhinevad demiurgilised traditsioonid” ei ole teadlaste hulgas palju poolehoidu leidnud. Läbi ei ole lõonud ka Christoph **Markschiesi** ettepanek loobuda võõrapärastest terminitest „gnostik” ja „gnoosis” ning kasutada nende asemel omakeelseid tõlkevasteid⁷⁴ (mis eesti keeles oleksid siis „tunnetus/taipamine” ja „tunnetajad/taipajad”).

Tuleb teadvustada, et mõistet „gnostikud” tarvitasid rohkem gnostikute kriitikud kui nad ise ja et selle mõiste antiikne kasutus ei kattu tänapäevasega (nii teeb nt Tertullianus vahet gnostikutel ja valentiaanidel), kuid see ei ole põhjus, miks seda mõistet ei võiks teaduslikus diskursuses kasutada. Ka klassikalistes budistlikes tekstides ei kohta mõisteid „budism” ega „budist”, ometi religiooniloolased kasutavad neid. Williamsi väide, et erinevalt nimetusest „gnostikud” esineb mõiste „kristlased” antiiksetes tekstides samas tähenduses, mis sellel mõistel on tänapäeval, vastab tõele, kuid tõsi on seegi, et esimesel kahel sajandil domineerisid kristlaste seas teised enesenimetused⁷⁵ ning need kattusid paljuski nimetustega, mida enda kohta kasutasid gnostikud.⁷⁶ Põhjuseks oli, et suur osa inimestest, keda meie tänapäeval gnostikuteks nimetame, pidas end kristlasteks.⁷⁷

Et kirikuisade poolt visandatud pilt gnoosisest on tendentslik ja kohati lausa moonutatud, on teadlastele juba pikemat aega selge. Tänapäeval kehtib gnoosise-uurimises põhimõte, et kui gnostilised originaaltekstid ja kirikuisade teated lahknevad, usaldatakse rohkem originaaltekste. See on ka nt põhjus, miks tänapäeval enamus teadlasi ei usu libertinistliku gnoosise olemasolusse ja seletab gnostikutele esitatud süüdistusi amoraalsuses ketseritevastase poleemikaga. Kuid see ei ole siiski argument kirikuisade teoste kui sekundaarallikate hülgamiseks, sest tänu neile on meieni jõudnud väärtuslikku informatsiooni gnostikute kohta, mida meil muidu ei oleks (nt refereeringute näol kaduma läinud gnostilistest teostest). Kriitikavabalt ei võta aga kirikuisade teateid ilmselt ükski gnoosise-

⁷⁴ Christoph **Markschies**, *Die Gnosis* (München: Beck, 2001), 8.

⁷⁵ Vt Rudolph, „„Christlich” und „Christentum””, 259-262.

⁷⁶ *Ibid.*; Rudolph, „„Gnosis” and „Gnosticism””, 45.

⁷⁷ Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*, 174; Helmut **Köster**, *Einführung in das Neue Testament im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit* (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1980), 396; Rudolph, „„Christlich” und „Christentum””, 260-262; Rudolph, „Die antike Gnosis – Probleme und Fakten”, 26.

uurija. Ühesõnaga – Karen Kingil on õigus, kui ta ütleb, et pilti gnoosisest on mõjutanud hereesia ja ortodoksia diskursus, kuid mida rohkem sellest teadlikud ollakse ja mida paremini seda tundma on õpitud, seda vähem on see probleemiks.

Nõus tuleb olla ka Williamsi väitega, et kategooriad, mille abil gnoosist kirjeldatakse, esinevad sageli lihtsustavate klišeedena. Nii võiks Williamsi poolt näiteks toodud askeesile lisada ka mõiste „doketism”, mille alla on tegelikult paigutatud gnostikute väga erinevaid kristoloogilisi arusaamu (kujutus Jeesuse „peenmateriaalsest” kehast, mis paistis füüsilise kehana; kujutus sellest, et Jeesusel ei olnud üldse keha – see oli vaid näiline).⁷⁸ Ka gnostikutele iseloomulikuks peetud allegooriline kirjaseletus oli tegelikult vaid üks nende paljudest erinevatest kirjaseletusviisidest ja üldsegi mitte domineeriv.⁷⁹ On küsitav, kas seniste kategooriate asendamine uutega aitab meil gnoosist paremini mõista, kuid kindlasti näitab Williamsi ja Kingi kriitika, kuivõrd vajalik on senisest diferentseeritum lähenemine taoliste kategooriatele.

Ilmselt kõige tõsisem probleem, mille Michael Williams ja Karen King on tõstatanud, ei puuduta terminoloogiat ega gnoosise kujutamist historiograafias, vaid gnostiliste tekstide ja süsteemide paljusust ning sellest tingituna vajadust leida nende ühisosa. Küsimuse võiks sõnastada ka nii: millistele kriteeriumidele peab vastama üks süsteem või tekst, et seda võiks nimetada gnostiliseks?

Gnostiliste süsteemide paljususest ja mitmekesisusest on uurijad kogu aeg teadlikud olnud.⁸⁰ Sellele vaatamata on nad näinud paljususe taga ühtsust ning nimetanud ideid ja motiive, mis esinevad (mis sellest, et erinevates kombinatsioonides) kõigis gnostilistes süsteemides. Neid

⁷⁸ Heussi, *Kompendium der Kirchengeschichte*, 49.

⁷⁹ Vt selle kohta nt Peter Nagel, „Die Auslegung der Paradieserzählung in der Gnosis” – *Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis. Neue Studien zu „Gnosis und Bibel”*. Karl-Wolfgang Tröger, Hrsg. (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1980), 49-70; Birger A. Pearson, „Biblical Exegesis in Gnostic Literature” – Birger A. Pearson, *Gnosticism, Judaism, and Egyptian Christianity* (Minneapolis: Fortress Press, 1990), 29-38; Birger A. Pearson, „Old Testament Interpretation in Gnostic Literature” – Birger A. Pearson, *The Emergence of the Christian Religion. Essays on Early Christianity*. Vol. XIV (Harrisburg: Trinity Press, 1997), 99-121; Tröger, *Die Gnosis*, 112-122.; Lahe, *Gnosis und Judentum*, 183-188.

⁸⁰ Vt Irenaeuse võrdlust paljupäise hüdraga (*Haer.* I,9, 5; 11,1; 51,5). Vt ka Rudolph, *Die Gnosis*, 59-60; Tröger, *Die Gnosis*, 66-70 (eriti 68-70).

ideid ja motiive nimetatakse gnoosise põhitunnusteks või struktuurielementideks ja nende kaudu on püütud gnoosist ka defneerida, kuid probleem on selles, et mitte kunagi ei kajastu kõik struktuurielemendid ühes süsteemis või tekstis ja nende kombinatsioonid varieeruvad. Seetõttu on ka erinevate teadlaste loetelud gnoosise põhitunnustest varieeruvad.

Olen oma doktoritöös *Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis* 16 erineva autori gnoosise põhitunnuste loetelude põhjal välja selgitanud kokku 26 gnoosise põhitunnust.⁸¹ Need 16 autorit on **Hans Jonas, Karl-Wolfgang Tröger, Robert McLachlan Wilson, Kurt Rudolph, Hans-Martin Schenke, Christoph Marksches, Robert Haardt, Gilles Quispel, Sasagu Arai, Hans-Joachim Schoeps, Gerd Theissen, Walter Schmithals, Hans Blumenberg, Werner Foerster, Jan Zandee** ning Messina kongressi ettepanekud esitanud teadlaste grupp. 26 gnoosise põhitunnust on nimetatud autorite järgi järgmised:

- 1) Maailma eitav hoiak;
- 2) Valguse ja pimeduse dualism;
- 3) Kujutlus „tundmatust Jumalast“;
- 4) Kujutlus demiurgist;
- 5) Tõelise Jumala ning demiurgi ja tema arhontide dualism;
- 6) Vaimu ja ihu dualism;
- 7) Kujutlus jumalikust sädemest inimeses;
- 8) Spetsiifiline kujutlus Lunastajast;
- 9) Spetsiifiline käsitlus lunastusest (lunastus tunnetuse kaudu);
- 10) Inimvaimu ja jumaluse olemusühtsus;
- 11) Kujutlus emanatsioonist;
- 12) Spetsiifilised müüdid, mis seletavad inimese praegust olukorda maailmas, st kuidas inimvaim siia maailma sattus ja miks ta siin viibib;
- 13) Vaimu ja hinge dualism;
- 14) Julgelt allegoriseeriv piiblitõlgendus;
- 15) Kujutlus jumalikust olendist Sophiast kui maailma loojast;
- 16) Kujutlus seitsmest arhondist;

⁸¹ Lahe, *Gnosis und Judentum*, 48-57; vt ka tabelit lk 55j.

- 17) Kujutus hinge taevast allalaskumisest ja tagasipöördumisest taevasse;
- 18) Kujutus jumalast, kelle nimi on Inimene;
- 19) Askees või libertinism;
- 20) Vaimu ja mateeria dualism;
- 21) Jumala ja maailma dualism;
- 22) Kujutus jumalikest olenditest, kes asuvad ontoloogilises hierarhias Jumala ja inimeste vahel;
- 23) Kujutus jumalikust „hüüdest”, mis kostab sealpoolsusest;
- 24) Negatiivne teoloogia;
- 25) Pessimistlik maailmavaade;
- 26) Kujutus „hinge draamast” (hinge langusest, taasäratamisest ja tagasipöördumisest).

Gnoosise nimetatud põhitunnuste puhul tuleb arvestada kolme asjaoluga. 1) Kõik eelpool nimetatud kujutlused, ideed ja maailmavaatelised kontseptsioonid ei ole (iseäranis eraldivõetuina) ainuomased gnoosisele. Nii kohtab nt valguse ja pimeduse dualismi ka zoroastrismis ja varases kristluses (eriti johanneslikus kirjanduses); kujutus madalamast jumalusest, kes on loonud maailma, on iseloomulik ka keskmisele platonismile (kus see kannab ka sama nimetust, millega seda nimetatakse gnoosises – *demiourgos*); negatiivset teoloogiat kohtab nii keskmises kui uusplatonismis, Aleksandria Philonil kui ka varases kristluses; askees on iseloomulik paljudele hilisantiiksetele religioossetele vooludele. Seetõttu ei saa ainuüksi nende joonte põhjal väita, et meil on tegemist gnoosisega. 2) Gnoosise põhitunnuste eraldamises on teatud annus subjektiivsust, sest ka loeteludes esinevad nad erinevates kombinatsioonides (nii vaatlevad nt Hans-Martin Schenke ja Christoph Marksches ideed tundmatust trantsendentsest Jumalast gnoosise omaette põhitunnusena, sellal kui Karl-Wolfgang Tröger, Robert MacLachlan Wilson ja Gilles Quispel nimetavad seda üksnes seoses tolle Jumala ja arhontide dualismiga) ning mõnikord väljendatakse ühte ideed ka erinevate sõnadega (nii on nt inimeses olev jumalik säde ja inimvaimu olemusühtsus Jumalaga sisuliselt üks ja sama asi). 3) Peaaegu mitte kunagi ei leidu ühes tekstis või süsteemis kõiki loetletud motiive.

Gnoosise põhitunnuste loetelude võrdlus näitab, kus teadlaste üksmeel on suurem, kus väiksem, kuid nagu me teaduse ajaloost teame, ei ole konsensus alati tõe ja seepärast saaks objektiivse vastuse küsimusele, millised gnoosise põhitunnused esinevad tekstides kõige sagedamini, kõiki gnostilisi motiive hõlmava kataloogi loomisel, mis vaatleks neid motiive läbi kõigi antiikaegsete tekstide. Sellist kataloogi pole veel koostatud, kuid see ei tähenda, et selle järgi puuduks vajadus. Loomulikult pole see jõukohane ühele teadlasele – tegemist saaks olla üksnes suure uurimisgrupi pikaajalise tööga. Kuni taolist kataloogi ei ole, tuleb leppida konsensusega ja konsensuse alusel on gnoosise põhitunnused järgmised:

- 1) kujutlus jumalikust sädemest inimeses ja usk, et see säde on olemuselt identne kõrgema transtsendentse jumalusega;
- 2) maailma eitav hoiak (sõltumata sellest, milliseid tagajärgi see igapäevaelus kaasa toõi);
- 3) teatud spetsiifilised müüdid, mis seletavad inimese praegust olukorda;
- 4) spetsiifiline gnostiline lunastusõpetus, mille järgi keskne roll lunastuses on gnoosisel kui ilmutatud teadmisel;
- 5) tõelise transtsendentse jumaluse ja maailma loonud olendi või olendite dualism;
- 6) Jumala ja maailma dualism;
- 7) ihu ja vaimu dualism.

See, et nimetatud tunnused kajastuvad erinevates gnostilistes tekstides ja süsteemides erinevates kombinatsioonides ja erineval määral, ei tähenda seda, et gnoosis oleks suvaliste ideede kokkuleppeline konglomeraat või nähtus, mis eksisteerib vaid sellega tegelevate inimeste teadvuses (nagu väidab Karen King), sest kõik eelpool nimetatud gnoosise tunnused või struktuurielemendid eksisteerivad realselt olemasolevates tekstides, nad on üksteisega orgaaniliselt seotud ning neid on piiratud hulk. Williamsi ja Kingi kriitika näitab siiski, et gnoosis kui ajalooline nähtus vajab senisest diferentseeritumat lähenemist. Williamsi ja Kingi algatatud diskussioon, mis iseloomustab praegust gnoosise-uurimist, on tõstatanud ka vajaduse vanade seisukohtade uueks kriitiliseks läbivaatamiseks, uute vaatenurkade otsimiseks ning näitab, milliste metodoloogiliste raskustega on seotud gnoosise teaduslik uurimine.